

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.1.09:378(09X477.51)

О. С. Киченко

Творчість Гоголя у дослідженнях Ніжинської філологічної школи періоду 2010-2017 років: біографія, текстологія, поетика

Мета статті полягає у спробі висвітлення проблем сучасного гоголезнавства у розвідках Ніжинської філологічної школи. Зазначаються напрями досліджень, їх методологічна і теоретична складові. Аналюються методологічні настанови біографічних, текстологічних, поетичних, компаративних досліджень останніх років. Помічається еволюція у контексті Ніжинської філологічної школи у бік компаративних студій: вивчення факторів впливу Гоголя на українську літературну традицію XIX-XX століть, проблеми "Гоголь і європейська культура", контекстуального історико-культурного діалогу Гоголя з європейською літературою. Основою висновків слугують праці Г. В. Самойленка, П. В. Михеда, Ю. В. Якубіної, К. П. Ісаєнко та інших дослідників Ніжинської школи.
Ключові слова: біографічний метод, гоголезнавство, компаративістика, контекст, методологи, Ніжинська гоголезнавча школа, поетика, текстологія, теорія літератури.

Цель предлагаемой статьи заключается в попытке освещения проблем современного гоголеведения в работах представителей Нежинской филологической школы. Освещены основные направления исследований, их методологическая и теоретическая составляющие. Анализируются методологические установки биографических, текстологических, поэтических, компаративных исследований последних лет. Отмечается эволюция исследовательского контекста Нежинской школы в сторону компаративных исследований: изучения факторов влияния Гоголя на украинскую литературную традицию XIX-XX веков, проблемы "Гоголь и европейская культура", контекстуального историко-культурного диалога Гоголя с европейской культурой и литературой. Основанием для выводов послужили работы Г. В. Самойленко, П. В. Михеда, Ю. В. Якубиной, Е. П. Исаенко и других исследователей Нежинской школы.

Ключевые слова: биографический метод, гоголеведение, компаративистика, контекст, методология, Нежинская гоголеведческая школа, поэтика, текстология, теория литературы.

The article attempts to highlight the problems of contemporary Gogol studies by Nizhyn philological school. It outlines the directions of the research, its methodological and theoretical components as well as analyses the recent methodological approaches of the bibliographical, textological, poetical, comparative studies. The paper reveals the evolution of Nizhyn philological school towards comparative studies: they focus on Gogol's influence on the 19-20th centuries Ukrainian literary tradition, Gogol's ties with European culture, the writer's historical-cultural dialogue with European literature. The study draws on the works by H. V. Samoylenko, P. V. Mikhed, Yu. V. Yakubina, K. P. Isayenko and other researchers of Nizhyn higher school.

Key words: bibliographical method, Gogol studies, comparative studies, context, methodology, Nizhyn school of Gogol studies, poetics, textology, theory of literature.

Гоголівський ювілейний 2009 рік відкрив нову сторінку української гоголіани. Підсумком ювілею традиційно стала озвучена на численних конференціях нова наукова проблематика гоголезнавства, котра, зокрема, і визначає роботу безперечного кваліфікованого осередку вивчення творчості Гоголя на межі XXI століття - Ніжинської літературознавчої школи. Її досягнення відомі далеко за межами України і завдяки роботі гоголівського наукового центру давно вже стали своєрідною візиткою Ніжинського державного університету, факультету філології, кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу. Сьогодні імена Г. В. Самойленка, П. В. Михеда, Т. В. Михед, О. Г. Ковальчука, Н. М. Жаркевич, Ю. І. Бондаренка, Ю. В. Якубіної, К. П. Ісаєнко, Л. М. Остапенко, Н. М. Сквіри, О. С. Морозова, Є. О. Прохоренко, О. О. Костенко, І. О. Стребкової, О. В. Чоботька складають потужний фонд потенційних філологічних розвідок у царині гоголезнавства.

Мета пропонованої статті - огляд останніх прикметних гоголезнавчих розвідок у межах Ніжинської школи, окреслення шляхів пошуку нової гоголезнавчої практики, літературознавчої методології і теорії.

У сфері теоретико-методологічних пошуків Ніжинської школи сьогодні пунктирно проступають чотири напрями, котрі послідовно і продуктивно розробляє школа протягом останніх десятиліть: текстологія, біографічна методологія (особливо стосовно раннього ніжинського періоду гоголівської творчості), поетика, компаративний аспект досліджень. Так чи інакше ці напрями взаємопов'язані: різноманітна методологія тут проростає з одного матеріалу і "працює" на визначення типологічних рис гоголівської поетики і художньої філософії.

Відповідно формулюються актуальні стратегічні проблеми ніжинської гоголіани:

- 1) Гоголь і його ніжинське літературне і культурне оточення;
- 2) вплив української культури на формування пріоритетів Гоголя-митця і власне його остаточної української культурної самоідентифікації;
- 3) вплив Гоголя на українську літературну традицію XIX-XX століть;
- 4) проблеми поетики і поетичної рецепції у Гоголя (міфолофорно-фольклорної, романтичної, історичної, біблійної тощо);
- 5) Гоголь і європейська культура: проблема "сходжень" і "розмежувань" Гоголя з європейською літературною традицією у компаративному висвітленні.

Пропонована проблематика, звичайно ж, не претендує на вичерпність, проте окреслює, на наш погляд, тематичне й методологічне коло пошуків Ніжинської школи сьогодні¹. Якими постають у цьому випадку окремі результати ніжинських гоголезнавчих студій?

Проблемі текстології другого тому "Мертвих душ" присвячена книга Г. В. Самойленка - актуальна, цікава і дискусійна розвідка про знайдену у Ніжині версію другого тому гоголівської поеми. Г. В. Самойленко публікує цей текст з власним текстологічним коментарем і пропонує його прочитання як свого роду компіляцію ймовірно кількох рукописних джерел [1]. Дуже специфічна проблема джерельної ідентифікації тексту виявляє кілька аспектів, окреслених автором у монографії. Наприклад, до сьогодні ми не маємо повного "зводу"

¹Якщо оглянути результати роботи школи двох останніх десятиліть, картина виявиться, безумовно, рельєфнішою: варто згадати лише перші випуски "Гоголезнавчих студій", "Літератури і культури Полісся", українське зібрання творів Гоголя у семи томах з першими в Україні перекладами "Вибраних місць", публіцистики і релігійних творів (переклади Т. В. Михеда).

Знаковими подіями у гоголезнавстві стали книги О. Г. Ковальчука "Буття і страх", П. В. Михеда "Пізній Гоголь і бароко", Н. М. Жаркевич "Гоголь глазами XX века", Г. В. Самойленка "Николай Гоголь и Нежин", Н. М. Сквіри "Проблеми поетики другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя". Тематика і проблематика цих розвідок не "закриває", а, скоріше, "відкриває" низку гоголезнавчих проблем - біографічних, історичних, філософських, культурологічних. Перспективи тут вбачаються мало не на кожному кроці: йдеться, скажімо, про уточнення питань художньої філософії Гоголя. Після концептуальної філософської книги О. Г. Ковальчука ("Буття і страх") і деяких зауважень П. В. Михеда ("Пізній Гоголь і бароко") філософська проблематика "затухає" у контексті ніжинських досліджень, модифікується у проблему синтезу гоголівської поетики і релігійності (праці Н. М. Сквіри).

рукописних редакцій другого тому, хоча їх існує уже понад десяток; не усі вони хронологічно ідентифіковані (власне, коли і з якою метою переписувалися); насамкінець, якою мірою ці редакції доповнюють одна одну?

Завдання хронологічної ідентифікації Г. В. Самойленко вирішує на користь "ранньої" рукописної версії. "... Текстологический анализ "нежинской" редакции второго тома "Мёртвых душ" позволяет сделать вывод о его достаточно близком совпадении с изданной академической версией (ніжинський список ретельно звірений автором з текстами двох академічних редакцій, опублікованих у VII томі Повного зібрання творів Гоголя 1951 року, а також з редакціями другого тому "Мертвих душ" у виданні П. Куліша 1857 року. - О. К.). Фактическое наличие в составе нового списка последнего слоя с дополнениями и уточнениями позволяет сделать капитальное предположение о том, что новонайденный список и есть тот вариант рукописи, который послужил основой для первоначальной публикации глав второго тома "Мёртвых душ" [1, с. 162]. Як висновок, "... нежинский вариант второго тома отличается от всех других своей полнотой и отредактированностью текста и может служить основой для нового издания Полного собрания сочинений Гоголя" [1, с. 183].

У історико-літературному плані ця проблема збігів і розмежувань різних версій твору виходить на рівень рецепції канонічного тексту другого тому поеми. Г. В. Самойленко завершує книгу констатацією факту меж тексту (вони традиційні: чотири розділи, плюс один із останніх розділів ранньої редакції поеми), його тяжінням до канонічного тексту. Вочевидь, другий том не відкриває секретів свого "продовження", і більше того - свого завершення. Судячи з ніжинської рукописної версії, "логіки продовження" другого тому переписувачі не знали, і обмежувалися каноном пізньої редакції другого тому "Мертвих душ".

Так специфічна текстологічна робота виходить на рівень історико-культурних проблем гоголівської творчої еволюції, пояснює окремі факти його пізньої творчості, особливості пізньої поетики Гоголя. Уся вона свідчить про зміну творчого реєстру Гоголя від сатири до моралі, від естетики до релігійної етики. Наприклад, у книзі про поетику другого тому "Мертвих душ" Н. М. Сквіра тонко аналізує окремі моменти дистанціювання Гоголя від художньої творчості, коли публіцистика здається реалізацією проекту другого тому поеми, його віддзеркаленим планом [2]. Не випадково у центрі книги - аналітика біблійного слова Гоголя, символіко-алегоричного плану твору, а

загалом - його нової естетичної парадигми, заснованої на "... можливості прочитання тексту не тільки як сатири на існуючий поміщицький уклад, а як своєрідної програми відродження всього суспільства" [2, с. 315]. Дослідження Н. М. Сквіри загалом стосується нової естетики Гоголя, інтенсивне формування якої у 1840-і роки стало, власне кажучи, капітальною причиною "не-завершення" другого тому "Мертвих душ".

Пізній період творчості Гоголя - цікава тема, що інтенсивно розробляється у кількох аспектах, найчіткіше сформульованих у працях П. В. Михеда. Гоголь і традиції українського бароко, історіософія Гоголя 1840-х років, "апостольський проект" пізнього Гоголя, Гоголь і його рецепція європейського літературного і культурного контексту - коло питань, котрі останнім найчастіше висвітлюються дослідником. Європейський орієнтир Гоголя цікавить П. В. Михеда як проблема культурологічна. Протягом останніх років на сторінках "Гоголезнавчих студій" з'являються розвідки про відносини Гоголя з польською діаспорою, про вплив польської літературної традиції на гоголівську творчість, про ідейні і мистецькі зв'язки Гоголя з А. Міцкевичем, Ф. Р. Ламенне, П. Меріме - усі ці аспекти поступово укладаються у П. В. Михеда у капітальну монографічну проблему компаративної реконструкції творчого світогляду пізнього Гоголя, його діалогу з культурною Європою 1840-х років.

Для компаративної реконструкції такого типу характерна теоретична ідея "трансформації літературних текстів" європейського зразка, їх "переосмислення і адаптування принагідно своїх ідей і концепцій" [3, с. 245]. Скажімо, есей Гоголя про П. Меріме "... утримує досить цікаву і важливу інформацію для розуміння творчого розвитку письменника у 1840-ві роки. Цей твір про Меріме - самовисловлювання Гоголя, що має стосунок до творення митцем свого образу письменника" [3, с. 234]. Отже, компаративна аналітика подібного зразка відтворює не лише очевидні контекстуальні паралелі (наприклад, "Маттео Фальконе" і "Тарас Бульба", або "Душі чистилища" і другий том "Мертвих душ"), а й універсальні ситуації моделювання тексту, гоголівські підтекстові колізії (зокрема, проаналізовані П. В. Михедом на прикладі "Вибраних місць" і листування Гоголя 1840-х років).

Вочевидь, питання рецепції європейського контексту завжди полівалентне. З одного боку - це закономірний вплив європейської культури на гоголівську творчість. З іншого боку, постає проблема зворотного зв'язку. Дослідження П. В. Михеда підказують можливість

пошуку точок впливу постаті Гоголя на літературно-естетичні пошуки його європейських сучасників і вивчення міри цього впливу. Проблема, гадаємо, важлива і пріоритетна, оскільки стосується специфіки культурного діалогу України і Європи середини XIX століття.

Окрема цікава тема, що постає у зв'язку з компаративними розвідками П. В. Михеда - Гоголь-перекладач. Йдеться про пошуки можливих джерел творчості пізнього Гоголя, про прийоми гоголівської рецепції й адаптації європейського контексту, про збіг / розбіжність текстових моделей у літературній ситуації 1840-х років.

Елементи компаративної реконструкції і її вихід на моделювальний рівень спостерігаються на різному матеріалі у працях Л. М. Остапенко, Є. О. Прохоренко, і особливо - К. П. Ісаєнко у книзі "Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: два українські світи (типологія художньої свідомості)" [4]. Тут компаративна методика скерована на виявлення феномену авторського "художнього світогляду", "моделі світу", "картини світу" двох українських митців. Дослідниця цікаво пише якраз про моменти розбіжності моделей, зокрема, у їх національно-історичному виявленні. Подібний рівень "порівняльної типології художньої свідомості обох письменників" [4, с. 13] дійсно не мав до сьогодні окремого комплексного висвітлення. Підхід К. П. Ісаєнко (авторка визначає специфіку своєї методики як "інтегральну компаративістику") типологічний, адресований до національної орієнтації двох митців.

Який методологічний результат цього і подібних підходів? Усім ходом свого дослідження К. П. Ісаєнко доводить, що крізь призму компаративістики, завдяки її моделювальним можливостям, прокреслюється вихід до проблеми національного характеру творчості, національної історіософії, і, насамкінець, національної ідентифікації. Гоголь і Куліш як "два українські світи" - проблема різних етапів історичного розвитку художньої національної свідомості, "відмінності" епохальних національних форм буття. У цьому сенсі питання щодо національної культурної пам'яті Гоголя - чи не найголовніший висновок книги К. П. Ісаєнко.

Важливою і, безперечно, продуктивною на шляхах вивчення національно-культурної специфіки постаті Гоголя є біографічна методологія. Особливо, коли біографічний дискурс скеровується на контекст певної історичної ситуації, як, скажімо, у К. П. Ісаєнко - середини XIX століття (обґрунтування біографічного методу див.: [4, с. 91-94]). Інший період гоголівської біографії, період навчання у Ніжинській Гімназії вищих наук, складає традиційну тему ніжинської

філологічної школи (праці Є. М. Михальського, Н. М. Жаркевич, Г. В. Самойленка, Ю. В. Якубіної). Показовим для біографічної методики Ніжинської філологічної школи є останнє за часом підсумкове дослідження Ю. В. Якубіної "Гоголь і Гімназія вищих наук: біографічний та ейдологічний виміри" [5]. Ніжинський період творчості Гоголя як період його творчого визрівання чи не вперше стає тут матеріалом системного культурологічного дослідження.

Біографічний метод інтерпретується у дослідженні у його класичних межах - не в узагальнюючих формулах "життя і творчості", а в експлікації факторів і форм укладання художнього світогляду, формування творчого погляду на світ, програми гоголівського життєстрою. Етнокультурний простір Ніжина, ситуація "літературного урочища" Гімназії вищих наук - елементи, що складають національне світовідчуття Гоголя. "Попри помітні кроки у розробці означеної теми, вона все ще вимагає заповнення певних лакун ...про характер середовища, яке стало наснажувальним джерелом творчих витоків Гоголя, і відлуння якого зберегла його творчість" [5, с. 92].

Намагання "зосередити увагу на історико-літературних концептах" формування творчих пріоритетів Гоголя [5, с. 94], складає основний зміст книги і її наскрізну ідею. Ю. В. Якубіна вирішує дослідницьке завдання завдяки аналітиці фундаментальних архівних матеріалів Ніжинської Гімназії вищих наук, котрі, виявляється, далеко не вичерпані і містять значний потенціал для біографа й історика літератури. Книга Ю. В. Якубіної - поле інтерпретації біографії на основі прямих архівних фактів. При цьому у поле зору дослідниці потрапляє передусім до-літературний період життя Гоголя: якщо, наприклад, Н. М. Жаркевич у циклі своїх праць аналізує форми і результати безпосередньої літературної творчості юних ніжинців, то Ю. В. Якубіна зосереджує увагу на так би мові/гти "передлітературній діяльності", етапові оформлення картини світу молодого Гоголя у специфічному етнокультурному, географічному і історичному середовищі Ніжина і Ніжинської Гімназії 1820-х років.

Ситуація культурного (ейдологічного) простору Ніжина заактуалізована Ю. В. Якубіною у зразковій, як для такого жанру, монографії, проте зовсім не завершальній. (Див. подібні зауваження щодо перспектив вивчення біографії молодого Гоголя також у книзі Г. В. Самойленка: [6]). Культурологічний і філософський ракурс проблеми адресує до природи гоголівського художнього світу: молодий Гоголь навчався і виховувався у ситуації етнокультурної й історичної дихотомії "Василівки" і "Ніжина", "козацького" і "імперського" світів. Увесь його

до-літературний ніжинський період - це період усвідомлення цієї дихотомії й укладання власної ієрархії історико-культурних цінностей.

Якщо уважно прочитати ранній етап гоголівської біографії, легко помітити його ейдологічну перевагу. Юний Гоголь перебуває у Ніжині на периферії структури імперської історико-культурної свідомості - принципово ієрархічної і догматичної. Звідси усі переваги і вади його лицейської освіти, його вічна екзистенційна проблема крайнощів. Наприклад, у Ніжині картина гоголівського світу однозначна "імперська", "столично-петербурзька", у Петербурзі - "ніжинська" і "диканьська", "провінційно-козацька". Молодий Гоголь еволюціонує шляхом усвідомлення природи цієї дихотомії і поступового позбавлення від імперського імперативу. Його художня творчість - фундаментальний фактор як самопізнання, так й історичної національної самоідентифікації.

Книги К. П. Ісаєнко і Ю. В. Якубіної, кожна зі своїх тематичних площин, доводять, що проблеми історіософії і художньої філософії Гоголя постають сьогодні у повний зріст, особливо у зв'язках з необхідністю переосмислення картини гоголівського національно-культурного світогляду¹.

Проблематика, пов'язана з національним фактором формування художнього світу Гоголя, - лише частина загальної стратегії Ніжинського гоголезнавства останніх років. У цілому теоретико-методологічні і культурологічні перспективи тут очевидні: біографічна методологія, текстологічна практика, поетика, компаративна й історико-функціональна методики далеко не вичерпали свого потенціалу і продовжують формувати коло завдань сучасного українського гоголезнавства.

¹ Вперше, як здається, у контексті Ніжинської гоголезнавчої школи проблему сформулював П. В. Михед у статті про перспективи русистики в Україні: "Процесс возрождения национальных культур - украинской и русской - закономерно разводит условные координаты центра, прежде искусственно сближаемые историческими схемами, учреждавшимися государством со второй половины XVII века, а затем "интернационалистским пафосом" предыдущей эпохи. Сегодня можно прогнозировать с большой степенью вероятности дальнейшее дистанцирование двух культур: возможно, процесс будет замедляться либо ускоряться под воздействием политических и экономических факторов, однако вектор сохранится и в том, и в другом случае. Познавая себя, культуры осознают свою индивидуальность, свою особость, выявляя историческую предопределенность и естественность самого процесса" [7, с. 5—6].

(Не можу сьогодні не звернути увагу читача на виокремлені і наголошені мною думки щодо факторів дистанціювання культур, а надто ж - щодо історичної невідворотності процесів культурного самопізнання. - О. К.)

Література

1. Самойленко Г. В. Нежинский список второго тома "Мёртвых душ" Н. Гоголя / Г. В. Самойленко. - Нежин : Изд-во НГУ им. Н. В. Гоголя, 2012. - 360 с.
2. Сквіра Н. Проблеми поетики другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя / Н. Сквіра. - К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. - 328 с.
3. Михед П. В. Гоголь и Меріме: "<Заметки о Меріме>" Миколи Гоголя в контексті духовно-естетичних шукань 1840-х років / П. В. Михед // Гоголезнавчі студії. - Вип. V (22). - Ніжин, 2015. - С. 232-250.
4. Ісаєнко К. П. Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: два українські світи (типологія художньої свідомості): монографія / К. П. Ісаєнко. - Ніжин : НДУ ім. М. В. Гоголя, 2015. - 264 с.
5. Якубіна Ю. В. Гоголь і Гімназія вищих наук: біографічний та ейдологічний виміри : монографія / Ю. В. Якубіна. - Ніжин : НДУ ім. М. В. Гоголя, 2012. - 368 с.
6. Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. - Нежин : Вид. "Аспект-Поліграф", 2008. - 316 с.
7. Михед П. В. Творчество Гоголя в свете украинской русистики: о некоторых проблемах изучения / П. В. Михед // Гоголезнавчі студії. - Випуск сьомий. - Ніжин, 2001. - С. 5-14.